

om zo spoedig mogelijk tot een rustig burgerbestaan terug te keren. Nu leven ze weer onder ons, even onopvallend als vroeger. Zij, die de meest gewaagde operaties hebben verricht, staan weer achter de toonbank in de kruidenierswinkel, zitten op hun kantoorkruk, reizen het land rond als vertegenwoordiger. Zij weten echter zelf het best, hoe zeer zij veranderd zijn, hoe zeer de grote mate van vrijheid en verantwoordelijkheid in de illegaliteit en de noodzaak van zelfstandig handelen hun persoonlijkheid hebben gevormd, hoeveel nuchterder, hoeveel zuiverder zij tegenover het leven en tegenover de dood zijn komen te staan. Zij hebben meestal een harde leerschool doorgemaakt, waarin zij geestelijk zijn gegroeid. Maar velen uit hun gelederen zijn omgekomen in de kampen of neergeschoten. En anderen bevinden zich in de sanatoria, omdat hun gezondheid of hun zenuwkracht zijn geknakt in de vaak bovenmenselijke vermoeienissen van de strijd.

7. GEESTELIJK LEVEN

Het is een algemeen voorkomend verschijnsel, dat de mens, wanneer zijn levensweg gevaarlijk wordt en de dood hem aangrijnst, dikwijls intuïtief geneigd is om de godsdienst als vluchtheuvel te gebruiken, ook al heeft die tot nu toe heel weinig voor hem betekend. Er is — de uitzonderingen van oprechte bekering door de nood daargelaten — in de meeste gevallen niet veel reden om zich daarover te verheugen, eerder om er nogal sceptisch tegenover te staan, want de terugval in de vorige, dikwijls onverschillige en oppervlakkige levenshouding is bijna even algemeen als het verschijnsel van de „bekering” zelf. Het woord „gevangenisbekering” heeft niet ten onrechte een twijfelachtige klank gekregen. Er is in sommige gevallen eerder sprake van bijgeloof dan van geloof, van zorg om zich zelf dan van liefde tot God; het komt wel eens neer op een zeer egoïstisch veilig trachten te stellen van zijn eigen belangen. Het feit moge dan beschouwd kunnen worden als een erkenning van de waarheid, dat in God de laatste toevlucht ligt voor de mens, tot veel meer dan die erkenning komt het soms niet, en met een verdieping van het geestelijk leven schijnt deze crisis dikwijls niet veel te maken te hebben.

Iets anders staat het naar onze mening met de mensen, die bewust en in volle geestelijke vrijheid het gevaar gekozen hebben boven een betrekkelijke veiligheid en meestal om redenen, die met hun eigen belang al zeer weinig te maken hadden. „Het hart, dat het niet laten kon, schuwt nimmer het gevaar”, wanneer het gaat om de verdediging van de hoogste goederen, om recht en vrijheid voor de onderdrukte en vervolgte landgenoten. Neen, het schuwt het niet, wanneer het voor de keuze staat. Maar wanneer het gevaar dichtbij komt, dan is het menselijk en natuurlijk, dat ook dit hart ineenkrimpt en een toevlucht zoekt om zich te bergen. Heel wat illegale werkers zullen dan ook kunnen getuigen, dat zij nooit op een zo hoog geestelijk peil geleefd hebben als in de bezettingstijd en dat het hun na de bevrijding, toen zij weer in hun rustige burgerlijke werk waren teruggekeerd, onmogelijk bleek, zich op dat zelfde peil te handhaven.

Dat geldt voor bijna allen — ook voor hen, die uit andere dan orthodox-christelijke beginselen geleefd hebben. Ook voor hen, die intuïtief voor het werk gekozen hadden, gedrongen door hun rechtsbewustzijn of door de normen van de christelijke zedeleer, zoals die latent in ons volksleven verankerd liggen. Het gevaar, waaraan men zijn leven blootstelde, drong echter tot bewustmaking van de motieven, waarnaar men handelde. Niemand kon dit werk weifelend en twijfelend verrichten. De vraag, waarom en waartoe men dit werk eigenlijk deed, heeft alle illegale werkers in alle bezette gebieden bezig gehouden. En wanneer men dan tot het inzicht kwam en het telkens weer moest erkennen, dat deze motieven zuiver waren, dat men in zijn volste recht stond en voor God en zijn geweten zelfs niet anders mocht handelen dan men deed, dan gaf dat een innerlijke

rust, die van het grootste belang was voor de voortzetting van dit rusteloze en afmatende werk.

Het was niet ongewoon, dat de geestelijke belangen van de illegale werkers door hen zelf diepgaand besproken werden in een rustig uur na afloop van een vergadering, op een gemeenschappelijk slaapadres, in het wijde veld, wachtend op een dropping. Ze waren van te groot belang om er over te kunnen zwijgen en ofschoon het hier meer mensen van de daad dan van het woord betreft, voor valse schaamte, die zo dikwijls een intiem geestelijk gesprek pleegt te remmen, was bij deze mensen, die zowel hun brood en hun sigaretten als hun leven voor elkaar over moesten hebben, al heel weinig reden meer.

De geestelijke winst van deze gesprekken was allereerst een waardering voor elkaars standpunt zoals dit tevoren niet mogelijk was geweest. Rooms-katholieken en protestanten deelden hier samen hun geestelijk bezit en zij die door dogmatische verschillen volkomen van elkaar waren vervreemd, kwamen tot het verrassend inzicht, dat zij toch eigenlijk vlak bij elkaar stonden en dezelfde grond hadden voor hun geloof, dezelfde hoop voor de toekomst, al verschilden zij ook in de terminologie van de voornaamste geloofswaarden. Ook tussen kerkelijken en onkerkelijken is in die tijd dikwijls meer waardering gekomen, al waren hier de verschillen in levensopvatting wel groter. En niet gering is het aantal Joden, dat door de hulp, die hun van christelijke zijde werd geboden, geheel anders tegenover het christendom is komen te staan of zich tot Christus bekeerden, al bleek bij velen de oude ergernis om het kruis te groot te zijn dan dat zij voor de Messias buigen konden.

Het gemeenschappelijk doel en het gemeenschappelijk gevaar waren de oorzaak van een verbroedering, die weldadig aandeed en waarvan het alleen maar te betreuren valt, dat zij niet een groter deel van ons volk omvat. Het spreekt vanzelf, dat het verschil in levensbeschouwing weer meer op de voorgrond trad, toen het doel was bereikt, het gevaar geweken en toen er weer positief moest worden gebouwd. Maar tussen hen, bij wie woord en daad elkaar dekten, is ondanks alle na-oorlogs menigverskil toch waardering gebleven. Omgekeerd is er in de bezettingstijd wel eens verwijdering ontstaan tussen mensen van dezelfde levensbeschouwing, doordat ze het over de beste houding in het verzet niet eens waren. Jongeren hebben voorzichtigheid van ouderen en met name van hen, die een grote verantwoordelijkheid droegen, dikwijls versleten voor lafhartigheid — en later erkend, dat hun wijs geduld en hun verstandig overleg een goed tegenwicht hebben gevormd tegen hun eigen doldriftigheid. Anderen hebben verlangd, dat hun geestelijke voorgangers ook altijd voorgangers in het verzet moesten zijn, en ofschoon het merendeel zijn plicht verstaan heeft — wat een grote steun geweest is in het verzet — er was natuurlijk wel eens een dominee of een pastoor, die in critieke momenten teleurstelde. Wie zich daardoor van de kerk zou afwenden, heeft niet begrepen, waarom het in het christendom gaat, nl. niet om mensen, maar om Christus, de Enige, Die niet teleurstelt. Toen Jan Schouten, één der grootsten in het verzet, na jaren gevangenschap uit een concentratiekamp terugkeerde in Nederland, merkte hij op, dat hij had leren inzien, dat ook al het verzet genade is. En juist deze ootmoed, deze kleinheid, heeft tot grote dingen in staat gesteld. Toen Frits de Zwerver door de KP uit de Koepel in Arnhem werd bevrijd, riep hij na enige tijd van sprakeloosheid, in de auto uit: „Jongens, jullie zijn helden.” Het onmiddellijke antwoord van een der KP'ers was: „'t Ging niet in eigen kracht, dominee.”

Ook de Duitsers wisten dat en ze hadden er respect voor. Typerend is in dit verband, wat een SD-officier zei. „Het communisme met haat als drijfveer, is voor ons van minder gevaar dan de KP, daar deze organisatie haar verzet heeft gebaseerd op haar christelijke levensovertuiging, die niet te breken is.”

Het is bekend, dat er onder de illegale werkers een grote behoefte was aan geestelijke voe-



Het laatste van de tienduizenden gevangenen, die in het concentratiekamp omkwamen: een berg van schoenen. Dit lugubere beeld werd door de geallieerden bij hun bevrijding in een der Duitse concentratiekampen aangetroffen.
Foto: Anefo.

ding. Dit is van kerkelijke zijde soms zeer goed begrepen. In de Mededelingen, bestemd voor KP'ers in Limburg en verspreid tijdens de bezetting, komt met de aantekening *zeer voornaam* de volgende opmerking voor:

„Denk nu meer dan ooit aan geestelijke verzorging. Vraag, indien dit nog niet gebeurd mocht zijn, *terstond* een Priester om voor je ploeg te zorgen, speciaal vóór het uitvoeren van opdrachten.” Wij zijn niet in staat, om van protestantse zijde een soortgelijke uitspraak hiernaast te geven. Maar de weekends van „Trouw”, die op ongeregelde tijden georganiseerd werden op verschillende plaatsen door heel het land, waren niet alleen en zelfs niet allereerst van zakelijk belang en zeer sterkend voor het geestelijk leven van de deelnemers. Zo werden ook in de laatste oorlogswinter in Amsterdam door predikanten samenkomsten met KP'ers gehouden. En de bijlagen van Peter-Noord in het „Mededelingenblad” van de LO, waren eveneens op versterking van het geestelijk leven gericht. Ook hebben de leiders van andere illegale groeperingen meestal wel begrepen, hoe noodzakelijk het was, om hun medewerkers geestelijk voedsel te verstrekken. Bij ontstentenis van een predikant hebben zij er dikwijls zelf voor gezorgd door bijbellezing en gebed. En bij een belangrijke onderneming was het vrijwel regel, dat een der medewerkers, meestal de leider, voorging in gebed, waardoor allen hun totale afhankelijkheid van God beleden. Want meer dan in normale tijden werd die nu gevoeld. Men heeft, vooral in buiten-illegale kringen, wel eens angst gehad, dat de illegale werkers als losgeslagenen in de maatschappij terug zouden keren, omdat het gebruik van in normale tijden ongeoorloofde middelen voor hen soms regel was geworden. We merkten het ook al vroeger op: Hoe slecht hebben deze mensen de illegaliteit begrepen in de motieven van hun strijd.

Zij heeft voor het allergrootste deel haar daden alleen kunnen verrichten in het bewustzijn van het goede recht dat aan haar zijde stond. En meer nog gaf dit de illegale werker de

kracht voor zijn daden en tegelijk die wonderlijke rust: dat hij zich een van God geroepene en door God gedragene wist. Dat bewustzijn heeft helden voortgebracht.

Het geloof, dat de vijand wel in staat was om het lichaam, maar niet om de ziel te doden, zodat naar het woord van Christus, er uiteindelijk geen reden was om hen te vrezen, heeft bij arrestatie, tijdens verhoor en in de gevangenis of het concentratiekamp aanleiding gegeven tot hoogtepunten, als men zelf tevoren niet mogelijk had geacht. Dit geloof heeft de een de kracht geschonken om de zwaarste verhoren te ondergaan, zonder zijn geheimen prijs te geven, de ander om zelfs in de gevangenis en onder de ogen van de vijand door te gaan met het werk; dat geloof heeft de ter dood veroordeelden die rustige, eenvoudige, bijna blijde brieven naar huis doen schrijven, waaruit bleek, dat ze voor zich zelf niet de minste zorg meer kenden, zodat ze hun vrouw en kinderen troosten konden. Als een prachtig voorbeeld van deze rust door het geloof publiceren we hier een brief, door Jannes (Fokke Jagersma †) geschreven naar zijn familie en zijn verloofde:

*Scheveningen, 10 Maart '44
Vrijdagmiddag 3 uur.*

Mijn dierbare Ouders, Meiske, Zusters en Broers.

Heerlijk dat ik weer wat van mij kan laten horen. Ik maak het geestelijk en lichamelijk uitstekend. Mijn enigste zorg is nog, dat het U allen te zwaar zal vallen. Als ik maar weet, dat U alles aan God kunt toevertrouwen, dan is het goed. Fij ook, Meiske, je maakt een zware tijd door, maar niet opstandig worden, hoor Tietie! God, die ons zo lief heeft, dat Hij Zijn eigen Zoon overgaf in de dood, weet in Zijn oneindige liefde beter wat goed voor ons is, dan wij het met ons aardse verstand weten. Wanneer God mij weg wil nemen dan is het goed. Ik kan het dankbaar en bereidwillig aanvaarden. Deze scheiding zal slechts kort zijn en dan zien wij elkander weer om nooit weer te scheiden. Wanneer wij maar het oog op Christus gevestigd houden dan is niets te zwaar. En wanneer wij gedenken, dat wij Gods kinderen zijn, dan zijn wij niet te beklagen doch te benijden. Wij hangen te veel aan de aardse dingen, inplaats van aan de Hemelse; God heeft mij op deze weg gezonden om dit te belijden. Ik heb het eerst moeilijk gehad, doch nu kan ik mij geheel aan de wil van mijn God onderwerpen. Wat heb ik heerlijke uren doorgemaakt. Ik was dan zo dicht bij God, dat Ik wenste, dat Hij mij maar weg nam. Steeds bid ik tot God, dat Hij jullie allen het geloof en de kracht mag geven om alles geduldig te dragen en in dit alles Gods hand te zien.

Wat jammer, dat U vorige Vrijdag niet kon komen. Dit is echter mijn schuld, daar U eerst op het Binnenhof moet zijn om kaarten te halen. Wanneer Pa en Moeke komen mag er nog een meekomen, daar het anders te ver voor hen is en 14 dagen later mogen er dan weer twee komen. Doe het maar zoals ik heb geschreven. Het is mij toegestaan, dat U een pakket meeneemt. Wij zitten met zijn drieën, dus U weet wel, wat er nodig is. Het bezoek is alleen op Dinsdag en Vrijdag. Hoe het met U allen gaat, hoor ik dan wel. Schrijft U allen op bijgaand papier terug. Vooral Pa, Tiets, Hinke en Sjoerdje.

Zo de Here wil, tot spoedig.

Uw liefhebbende Fokke.

Hoe de illegale werker geestelijk kracht ontving op het ogenblik, dat hij die nodig had, vertelt „Van Rijn” op de volgende wijze:

„De diepste beleving van het feit, dat men het eigendom was van Jezus Christus, kwam op het moment van en kort na arrestatie, zoals ik zelf ervoer, en vermoedelijk wanneer men voor het vuurpeloton moest komen. Tegenover het besef verloren te zijn was dit zo'n kracht, dat alle dreigementen van de Duitsers geen invloed meer hadden, ja zelfs geen haat opwekten. Ik zou nooit hebben kunnen geloven, dat ik, terwijl ik nog zoveel van het leven verwachtte, toen ik op 18 April 1945 gearresteerd werd en men mij toevoegde, dat ik dood-

geschoten zou worden, in geen enkel opzicht daarvan onder de indruk was en mij stralend gelukkig voelde in de overtuiging, dat niets me kon scheiden van Christus. Van de tijd, die ik in de gevangenis doorbracht, was ik de eerste 14 dagen geheel alleen, zonder boek, papier of potlood en slechts in staat om een paar meter heen en weer te lopen en verder om te denken. Dat is in geestelijke zin de rijkste tijd van mijn leven geweest; ik heb mij geen ogenblik verveeld soms had ik aan het eind van de dag mijn gestelde dagtaak zelfs niet af. Toen ik een Rode-Kruispakket kreeg en even daarna een pakket van huis, kwam de verwarring mijn cel binnen en was het in zekere zin met mijn rust gedaan. Toen ik wat later bij een ander in de cel kwam, betreurde ik dat erg en ik heb tot het eind van mijn gevangenschap terugverlangd naar deze 14 dagen, geheel alleen met God.”

Tot welk een geestelijke verrukking een gevangene kon stijgen door dit geloof, wordt ons nergens meer duidelijk dan in het mooie gedicht van Van Zaanen (Bastiaan J. Ader †), dat hij neerschreef, toen hij gevangen genomen na het vele werk, dat hij voor Joden en onderduikers had verricht, in de gevangenis aan de Weteringschans in Amsterdam zat opgesloten.

Zondag in cel A. 1/19

Ik wist: Gij ziet altijd de nederige aan
En hem die op U wacht, en had dus zekerheid
Dat Gij mij in mijn nood niet leeg zoudt laten staan,
Maar mijn verslagen hart met vree vervullen op Uw tijd.

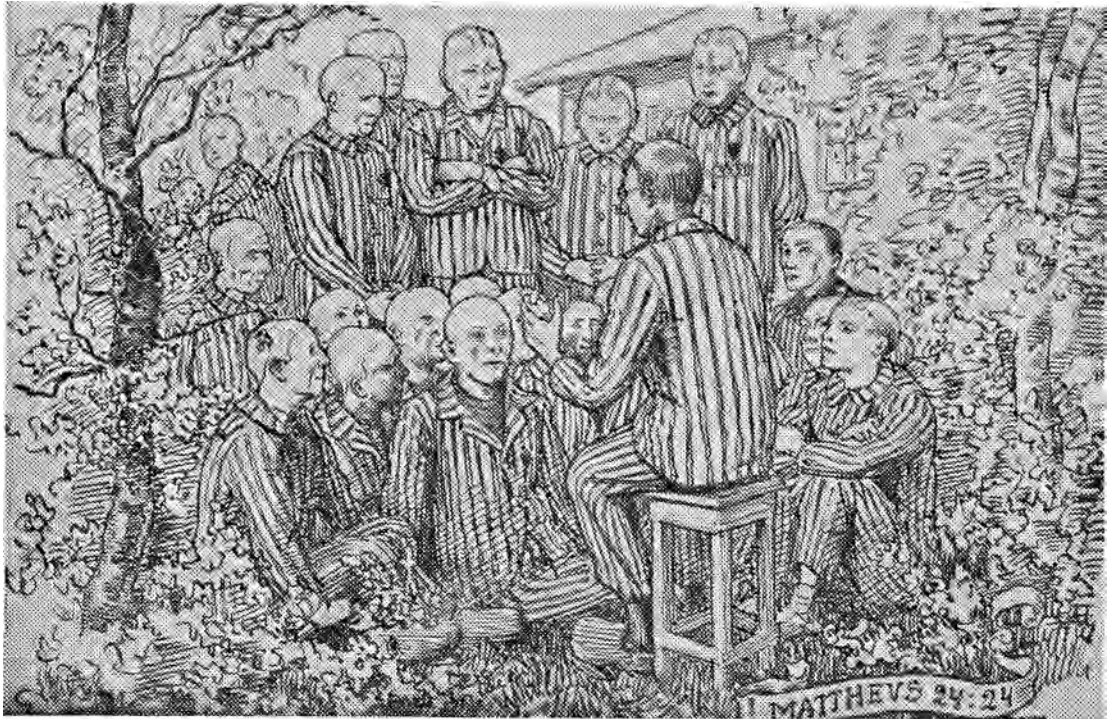
Maar wat 'k niet wist: dat Gij hier zelf zoudt komen
En even neigen bij het ingaan door de lage deur,
Dat dan een gouden licht door 't venster in zou stromen
En overtijgen heel de schamelheid met klank en kleur.

Dat dan in eerbied hoog de kale wanden zouden rijzen,
En spreken: driemaal heilig is Uw Majesteit.
Het naakt gewelf als met gevouwen handen U zou prijzen
Omdat van oud en nu Uw wegen zijn barmhartigheid.

En ik? Bij brood en water stamel ik mijn beden,
Vier Avondmaal met heel Uw wereldwijde Kerk;
Hier wordt Uw grote Naam door eng'len en door mij beleden
En aard' en hemel looft Uw onvolprezen werk.

En dit bewustzijn van Gods nabijheid heeft deze dominee-dichter en vele anderen in die tijd de kracht gegeven om rustig voor het vuurpeloton te treden en met opgericht hoofd de kogel te verwachten. Ja, zo sterk leefde soms dit bewustzijn van geborgen zijn in God, dat bij de tweede overval op de Weteringschans de onderneming werd doorgezet, ondanks alle waarschuwingen van insiders, dat de zaak verraden was, omdat men bij de kleine kans op slagen, die toch bleef bestaan, bereid was om zijn leven te offeren voor het grote aantal illegale werkers, dat achter de tralies hoopte op bevrijding.

Niemand heeft het recht om hier van roekeloosheid te spreken. Dit was de hoogste ernst, dit was het hoogste offer, waartoe een mens in staat moet worden geacht, *dit* was navolging van Christus, dat iemand zijn leven offerde voor zijn vrienden. Vrienden, die hij nauwelijks bij name kende, maar van wie hij wist, dat zij geleefd hadden voor hetzelfde



Ds Boodt uit Delft preekt hier in het geheim in de bosjes tussen de barakken van het kamp Vught: een voortzetting van de „Hagepreek”-traditie, die terecht ook door de rooms katholieken werd overgenomen. Deze tekening van het geestelijk verzet, dat zelfs onder het directe oog van de Duitsers niet gebroken kon worden, is van de hand van de overleden gevangene, de schilder Reinhart Dozy.

grote doel als hij: de strijd voor het recht tegen de bedreiging van de anti-Christ. Reeds Jan Luyken bezong bijna drie eeuwen geleden de geloofs zekerheid van deze helden in een lied op de vrome, waarvan het laatste couplet luidt:

Verliest hij zijn have en leven tegader,
 Zo komt hij, zo komt hij te nader,
 Zijn Heere, zijn oorsprong, zijn rijkdom, zijn leven,
 Waarom dan, waarom dan gebleven? . . .

Dit lied zal velen van onze illegale werkers uit het hart gegrepen zijn. En mede, omdat zij geleefd hebben uit dit geloof, en de vrijheid boven have en leven hebben liefgehad, is het ons mogelijk om van die vrijheid weer in betrekkelijke rust te kunnen genieten.

8. VERRAAD

Onder de wapens, waarvan de Duitsers in ons land zich hebben bediend om het verzet te schaden en zo mogelijk te breken, is dat van het verraad verreweg het gevaarlijkste geweest. Het meest afdoende verdedigingswapen hiertegen had een listig opgezette methodische contra-spionage kunnen zijn, maar deze is in ons land, met name in de LO en LKP, nooit tot ontwikkeling gekomen. De beveiliging van het verzet had een sterk conservatief karakter, veroorzaakt door:

- a. de typisch democratische opbouw van de organisatie, waardoor centraal genomen, landelijke maatregelen moeilijk en slechts langzaam door te voeren waren;
- b. de onbekendheid met het werk, deels ontstaande uit gebrek aan medewerkers, die militair of politieel geschoold waren;
- c. het altijd nijpende tijdsgebrek, waardoor men liever een maximum aan risico nam, dan